

Səfərova Sevda Qabil qızı¹⁰² İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏR

Dil insan həyatında və fəaliyyətində baş verən social və digər dəyişikliklərə ilk reaksiya verən insan fəaliyyətinin sahələrindən biridir. Yaşayan bir dil dinamik bir varlıq olmaqla yanaşı həm də daim daxili və xarici qaynaqlarını inkişaf etdirir, sosial, mədəni, siyasi və elmi həyatın daim dəyişən şərtlərinə uyğunlaşır, yeni forma və məzmun yaradır və köhnələrindən imtina edərək ifadəvasitələrini təkmilləşdirir. Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləyə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir.

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində bəzi məfhumların və onları bildiren sözlərin köhnəlib aradan çıxdığı kimi bir sıra yeni məfhumlar və bunları bildiren yeni sözlər də yaranır. Çox maraqlı bir həqiqətdir ki, biz sözləri özümüz yarada bilirik, çünki hər bir şeyi ifadə etmək üçün bir söz var və ya olmalıdır. Əlbəttə mövcud sözlər əvəzinə yeni sözlər yaratmaq o qədər də yaxşı bir fikir deyil. Bunu etsək, çox qərribə və sadəcə səhv başa düşülən görünəcəyik. Lakin dil öz həyatını yaşayır və biz insanlar da onun içərisində hərəkətverici qüvvə kimi görünürük. Hər il dilin lüğət tərkibinə yüzlərlə söz və söz birləşməsi daxil olur. Yeni söz və ifadələr söz ehtiyatını hər zaman zənginləşdirir. Bu cür yeni söz və ifadələr, Leksikada yaranan yeni sözlər və ya neologizmlər adlanır.[1]

Neologizm (yunanca *neos* -yeni, *logos* – söz deməkdir) Linqvistikada isə dildə yeni yaranan sözlərə deyilir. Neologizm sözü yeni bir şey tapmaq, törətmək, gətirmək mənalarını bildirir. Dildə yeni yaranan sözləri öyrənən elmə Neologiya deyilir. Yeni sözlərin yaranması daha çox elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır. Hər hansı bir dilin inkişaf prosesi heç vaxt dayanmır. Cəmiyyətdə baş verən ciddi dəyişikliklər dövründə dilə yeni sözlərin - neologizmlərin daxil olması başlayır. Məsələn, komyuterlərin kütləvi tətbiqi ilə bağlı dilimizə *monitor, adapter, modem, noutbuk, fayl, printer* və.s kimi sözlər daxil olub.

Belə sözlərin bədii dildə işlədilməsi ölçü hissi tələb edir. Bütün dillərin lüğət tərkibinə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yeni sözlər daxil olur və əlbəttə ki, İngilis dili də istisna deyil və bu qaydaya tabedir. İngilis dilini digər dillərlə müqayisə etsək, ildə dörd dəfə Oxford İngilis dili lüğəti yeniləndiyindən İngilis dilinin neologizm çempionu olduğunu düşünmək olar. [5]

Neologizmlər dildə ancaq müəyyən müddət yeni sözlər hesab olunur. Kifayət qədər vaxt keçəndən sonra onlar dilin adı sözləri kimi qəbul edilir. Məsələn, 20-30-cu illərdə sovet quruluşunun yaranması ilə əlaqədar olaraq dilimizə daxil olmuş *sovet, partiya, büro, plenum, orqan, sosializm, kapital, sosial, qurultay, kadr, kurator* kimi sözlər artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır, müasir oxucu onların alınma və ya gəlmə söz olduğunu hiss etmir. Ona görə də neologizmlərə həm də dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə üsulu kimi baxmaq olar. Bu işdə yazıçı və şairlərin xidmətləri misilsizdir. Məsələn Cəfər Cabbarlı 20- ci illərdə dilimizə çoxlu neologizmlər gətirmiş, xüsusilə ərəb mənşəli şəxs adlarının əvəzinə *Oqtay, Aydın, Sevil, Yaşar, Gülüş, Elxan, Gültəkin, Solmaz, Gündüz* kimi türk mənşəli adlar işlətməklə böyük ad islahatçısı olmuşdur.

Dahi ingilis şair və yazıçısı Uilyam Şekspirin əsərlərindən də dilimizə təxminən 2000 neologizmin keçdiyi bir həqiqətdir. U. Şekspir əsərlərindən bu gün işlədilən sözlərin bir çoxunun o qədər də həyəcan verici olmadığını və əsasən mövcud bir sözə bir prefiks və ya suffiks əlavə etməyi nəzərdə tutduğunu söyləmək lazımdır. Məsələn, o, “lone” sözünü “lonely”, “gloom” sözünü “gloomy” kimi işlədərək söz ehtiyatını genişləndirdi və bu sözlər sonralar ümumişlək sözlərə çevrildi. Başqa bir yeni söz *unfriend* sözüdür və baxmayaraq ki ilk varandığı tarixdən etibarən “düşmən” mənasını verən isim kimi istifadə olunub, amma indi onun ən son mənası sosial şəbəkə saytında dostlar və ya kontaktlar siyahısından xoşlamadığın birini silmək və ya dostluqdan çıxarmaqdır. [3]

Ulu öndər Heydər Əliyevin də siyasi sahədə dilimizdə işlətdiyi neologizmlərin əksəriyyəti bu gün ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Belə neologizmlər sırasına sivilizasiya, mentalitet, referendum, konstruktivizm və s. kimi sözləri nümunə göstərə bilirik. O, təhsilə, elmə, tərbiyəyə söykənən dünya sivilizasiyasının inkişafında islam dünyasının rolunu önə çəkir: Həmçinin müstəqilliyə nail olmaq üçün xalqın ənənəyə qadir olmasını ifadə edərkən söylədiyi fikirlərə diqqət yetirsək, ümumişlək sözlər adını qazanmış neologizmlərə rast gələrik: "Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi olsun. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir-iki günün işi deyil". Bu fikirləri irəli sürərkən Heydər Əliyev Azərbaycan vətəndaşlarını dünya sivilizasiyasına qovuşmağa, inteqrasiyaya səsləyir.

H. Əliyevin nitqində geniş səslənən siyasi neologizmlərdən biri də plüralizmdir: " Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi ən əsas məsələdir. Müstəqil Azərbaycanda demokratiya inkişaf etdirilməlidir. Siyasi plüralizmə geniş yol verilməlidir".

Maraqlısı odur ki, ulu öndər dilimizə yenidən daxil olan Avropa mənşəli sözlərin mənasını da bir çox hallarda açıq və izah edir. Bu mənada, Heydər Əliyev çıxışının digər bir hissəsində plüralizm sözü özünün izahını tapır: "Azərbaycanda siyasi plüralizmdir, qəzetlər istədiyini yazır, partiyalar fəaliyyət göstərir və tam zamanət verirəm ki, bu partiyalar parlament seçkilərində iştirak edəcəklər". Müstəqilliklə əlaqədar yeni siyasi sözlər, ifadə və terminlərin dilimizə daxil olması danılmazdır və bu əlbəttə, Azərbaycanın bütün istiqamətlərdə bəşəri və dünyəvi dövlət olmasını təsdiqləyən faktorlardandır.

Hər bir canlı dil, o dildə danışanlarının həyatında və mədəniyyətində baş verən dəyişikliklərə asanlıqla uyğunlaşa bilər və əlbəttə ki, bu dəyişikliklərin əsas çəkisi lüğətin üzərinə düşür. Qrammatik və fonoloji strukturlar nisbətən sabitdir və onilliklər deyil, əsrlər ərzində nəzərəcərpacaq dərəcədə dəyişir, lakin lüğətlər həm söz ehtiyatında, həm də söz mənalarında çox tez dəyişir

¹⁰² Sumqayıt Dövlət Universiteti. ms.seferova@inbox.ru

bilər. Bu cür dəyişikliyə səbəb olan amillər arasında texnologiya ən əhəmiyyətli lərin arasındadır. Hər bir dil öz lüğətini çox asanlıqla dəyişdirə bilər, bu o deməkdir ki, hər bir istifadəçi səy göstərmədən yeni sözləri qəbul edə bilər, mövcud sözlər üçün yeni mənalar qəbul edə və ya icad edə bilər və təbii ki, bəzi sözləri istifadə etməyi dayandıra bilər. [3]

Dillər lüğətdə dəyişiklik etmək üçün müxtəlif mənbələrə malikdir. Mövcud sözlərin mənaları dəyişə bilər. İngiltərədə *falconry* - şahin ovunun bir idman növü kimi virtual vaxta çıxması ilə *lure* - yem, şahinləri idarə edən adamın onları geri çağırmaq üçün ipdəki bir dəstə lələk – yəni valancı yem kimi orijinal mənasını itirdi və indi əsasən metaforik *şirnikləndirmə* mənasında istifadə olunur. Kompüter və reaktiv kimi sözlər də 20-ci əsrin ortalarında yeni məna dairələri qazandı.

Avropa dillərində texniki neologizmlərin xüsusi mənbəyi latın və yunan dillərinin söz və söz elementləri olmuşdur. Bu, Qərbi Avropanın mədəniyyət tarixinin bir hissəsidir, bir çox cəhətdən Yunan-Roma sivilizasiyasının davamıdır. *Mikrobiologiya* ingilis dilinə keçən yunan dilinin qavdalarına uyğun formalasmış bir sözdür, lakin qədim yunan dilində mikrobiologiya haqqında heç bir qeyd yoxdur. Eyni hal, **reinvestment** - yenidən investisiya və longiverbosity - uzunmüddətlik kimi latın mənşəli sözlərə də aiddir.[4]

Azərbaycan və ingilis ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan neologizmlər məna və formalarına görə müxtəlifdir. Bunlar təxminən üç növə bölünür.

- Leksik-semantik neologizmlər: dildə həm məna, həm də forması yeni olan neologizmlər leksik-semantik neologizmlər adlanır; məsələn proletar, diktatura, feodalizm, kommunizm və s.
- Leksik neologizmlər: ancaq formaca yeni olan neologizmlər leksik neologizmlər adlanır; məsələn, sura (hökumət), sovet (hökumət), darülfünun (universitet) və s. Bu misallardakı sovet və universitet sözləri dilimizdə sonradan meydana gəlmişdir.
- Semantik neologizmlər: yalnız mənası təzə olan neologizmlər semantik neologizmlər adlanır, məsələn, müqəddəs, voldaş
Bunlardan müqəddəs sözü keçmişdə dini anlayışla bağlı olaraq toxunulmaz mənasını ifadə edirdi, hazırda isə hər şeydən üstün, əziz (müqəddəs ana, müqəddəs vətən) mənasında işlədilir. Həmçinin voldaş sözü əvvəllər birgə səfərə çıxan, yol gedən mənasını bildirdiyi halda indi həyat yoldaşı, həmfikir və s.mənalarmı ifadə edir.

Azərbaycan dilində neologizmlərin birinci tipinə leksik-semantik neologizmlərə aid sözlər daha çoxdur.[2]

- İngilis dilində leksik semantik neologizmlərə yalnız müəyyən zamana qədər mövcud olmayan leksemlər daxildir, yəni verilən məqamdan əvvəl yazılmış mətnlərdə onlara rast gəlmək olmaz. Məsələn, googling, Blairite, Eurabia kimi sözlər 1990-cı illərin birinci yarısında belə mövcud deyildi.
- Leksik neologizmlər mənasını dəyişmiş, lakin köhnə formasını saxlamış, köhnə mənasını itirmiş və ya ikinci dərəcəli əhəmiyyətə doğru keçmiş sözləri təmsil edir, məs. web-internet, net- şəbəkə, mobile- səyyar və s .
- Semantik neologizmlər köhnə mənalarmı itirmədən yalnız bir və ya bir neçə yeni məna əlavə etmiş leksemləri ifadə edir, polisemiyanın paradigmatik münasibətlərini təqdim edir, məs. surf-sörf, printer-printer, cut- biçim, kəsim və s.

Neologizmlərin ingilis dilinə inteqrasiyası bir qədər vaxt alır. Onlar adətən ingiliscə danışanlar tərəfindən istifadə edildikdə lüğətə daxil olurlar. Bir sözün başqa sözlərdən ibarət olduğu və ya yeni formaya uyğunlaşdırılması üçün dəyişdirildiyi açıq aşkar olduqda o, neologizm hesab olunur. Öz doğma dilində danışan ingilis ağılında olanı təsvir etmək üçün dərhal yeni bir söz tapa bilər, iki sözü birləşdirərək və ya konkret bir şeyi təsvir etmək üçün sözə prefiks və ya suffiks əlavə edərək yeni söz yarada bilər. Bu əlbəttə ki, qeyri-adi hal deyil. Bu baxımdan neologizmləri 3 növə ayırmaq olar;

1) başqa dillərdən alınan neologizmlər; Məs. cafe, coffee, wanderlust, cartoon

2) İki sözün birləşməsindən yaranan neologizmlər;

Məs. smoke +fog=smog – duman,

breakfast+ lunch=brunch- səhər yeməyi,

spoon+fork=spork- çəngəl ilə birləşik qaşığıq və s.

3) Mövcud sözlərə prefiks və ya suffiks artırmaqla yaranan neologizmlər;

Məs.instagram – instagrammar, blog- blogger, facebook- facebooker, influence – influencer.

Son vaxtlar tez-tez rast gəldiyimiz sözlərdən biri də *Gonna*, *Gotta* və *Wanna*, *Getta* və s.sözləridir. Bu sözlər qeyri rəsmidir və şifahi nitqdə işlədilir. *Gonna* - to be going to ifadəsinin ixtisar olunmuş formasıdır. Gələcəkdə nəşə etməyə hazırlanırsınızsa to be going to do smth. əvəzinə gonna işlədilir. Məs. I am going to write a composition = I am gonna write a composition.

I'm gonna go to the shops after work. Are you gonna go home after the holidays?They're never gonna make it.

Gotta - got to felinin şifahi formasıdır və need to ifadəsinin qeyri rəsmi versiyasıdır. Əgər siz əsl ingiliscə danışan kimi səslənmək istəyirsinizsə, qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə "need to" əvəzinə "gotta" deməyə çalışmalısınız. Məs.

I gotta go.

You gotta finish your homework before you go out.

We gotta get to the shops before they close.

I gotta fetch my brother from school today.

Wanna- to want felinin qeyri rəsmi formasıdır və danışmada işlədilir. Məs.

I wanna go out tonight.

I don't wanna play football today.

They wanna come over.

We wanna go to bed.

Gotta isə have got to, have to modal fəllərinin qeyri rəsmi formasıdır. Məs.

You gotta be my friend = You have to be my friend.

I have to go= I gotta go

Əgər siz ingilis dilində 'wanna' 'gonna' və 'gotta' sözlərini effektiv şəkildə istifadə etməyi öyrənə bilsəniz, ingilis dilində səlis danışa və doğma ingiliscə danışan kimi səslənəcəksiniz. Bir sıra yeni yaranan neologizmlər var ki, onları da bilmək maraqlı olar.

Məs. gimme=give me

Gimme your heart, baby.

lemme= let me

Lemme go out and do it myself.

outta= out of

She got me outta my mind.

kinda=kind of

You are my kinda girl.

dunno= don't know

I dunno how to live without you.

shoulda= should have

I shoulda told you everything.

Müasir ingilis dilində son vaxtlar ən çox işlədilen neologizmlərdən biri də *vebinar* sözüdür. Bu söz internetdə baş verən seminarı təsvir etmək üçün *web* və *seminar* birləşməsindən alınıb. *Work+alcoholic*= *workaholic* həddən ziyadə işə bağlı olan bir adama deyilir.

*Self+ie=*selfie, *sweet+ie=* sweetie, *you+selfie=* youie, *nonversation=* not a worthwhile conversation - mənasız, dəyərsiz söhbətvə s. kimi sözlər də son illər meydana gələn sözlər sırasındadır. Bu sözlər 21-ci əsrdən əvvəl heç vaxt mövcud olmayan yeni bir anlayışdır. [6]

Beləliklə bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil insanın həyatında və fəaliyyətində sosial və digər dəyişikliklərə ilk reaksiya verən insan fəaliyyəti sahələrindən biridir. O, nəinki bu dəyişiklikləri izləyə və ya müşayiət edə, hətta onlara səbəb ola bilər. Dil xarici aləmin xassələrini və münasibətlərini ümumiləşdirir və fərqləndirir, neologizmlərdə öz əksini tapmış sosial və tarixi məlumatları saxlayır, eyni zamanda insanların tələbatını ödəyir, kommunikativ akta aid bütün vurğu və praqmatik xüsusiyyətləri ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Algeo J. Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms 1991. Introduction Cambridge University Press, – 1993. P.122

2. Bayramov. A. Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, Bakı 2015, 236 s

3. Maxwell K. A new word is born: How are new words formed? MED Magazine. – 2015. – Issue 37.

4. Newmark P. A Textbook of Translation. Pearson Education Limited, – 1988. – P. 122, 140-50.

5. Peprník J. English Lexicology Univerzita Palackého. – 2016, – pp. 186

6. Rets I. Teaching Neologisms in English as a Foreign Language Antalya, Turkey 2016 Vol. 232.

Açar sözlər: elm və texnika, cəmiyyət, müasir oxucu, dil, inkişaf, üslub.

Key words: science and technology, society, modern reader, language, development, style.

Ключевые слова: наука и техника, общество, современный читатель, язык, развитие, стиль.

XÜLASƏ

Canlı dil dinamik mövcudluğa doğru irəliləyərək daxili və xarici resurslarını daim inkişaf etdirir, sosial, mədəni, siyasi və elmi həyatın daim dəyişən şəraitinə uyğunlaşır, yeni forma və məzmunlar yaradaraq köhnələrindən imtina edir, öz ifadə vasitələrini təkmilləşdirir.

Hər il dilin lüğət tərkibinə yüzrlə yeni söz neologizmlər daxil olur. Neologizmlər yeni fikirləri izah etmək üçün yaradılan sözlərdir və dilin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Məqalədə ingilis və azərbaycan dillərində neologizmlər, onların növləri və xüsusiyyətləri araşdırılır.

SUMMARY

NEOLOGISMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

A living language leads a dynamic existence, it is constantly developing its internal and external resources, adapting to ever changing circumstances of social, cultural, political and scientific life, generating new forms and content and abandoning old ones, improving its expressive means and devices through their structural complication or simplification.

Each year, hundreds of new words and neologisms are added to the vocabulary of the language. Neologisms are words created to explain new ideas and serve to enrich the vocabulary of the language. Neologisms in English and Azerbaijani languages, their types and peculiarities are studied in this article.

РЕЗЮМЕ

НЕОЛОГИЗМЫ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.

Живой язык ведет динамическое существование, он постоянно развивает свои внутренние и внешние ресурсы, приспособляясь к постоянно меняющимся обстоятельствам социальной, культурной, политической и научной

жизни, генерируя новые формы и содержание и отказываясь от старых, улучшая свои выразительные средства и приемы посредством их структурное усложнение или упрощение.

Каждый год словарный запас языка пополняется сотнями новых слов и неологизмов. Неологизмы - это слова, созданные для объяснения новых идей и обогащающие словарный запас языка. В статье исследуются неологизмы в английском и азербайджанском языках, их типы и особенности.

Rəyçi dos. Yunusova Ş. Ə